

Фонд імені Рози Люксембург
Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка»
Український центр вивчення історії голокосту
Рівненський державний гуманітарний університет
Кафедра політичних наук

Матеріали III, IV та V Всеукраїнських науково-практичних конференцій

(Рівне, 2016–2018 рр.)

УДК 323.2 (477)

??? Матеріали III, IV та V Всеукраїнських науково-практичних конференцій (Рівне, 2016–2018 рр.). – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2018 - ? с.

Відповідальні за випуск:

Гон Максим Мойсейович

Подольський Анатолій Юхимович

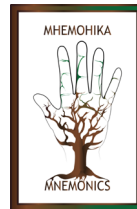
Долганов Петро Сергійович

Івчик Наталія Степанівна

У збірнику представлені напрацювання дослідників, які запропонували авторські підходи до вивчення проблем, пов'язаних із політикою пам'яті. Тематика статей відповідає таким напрямам як, вшанування пам'яті жертв геноцидів та масових убивств, національні меншини і колективна пам'ять титульних націй, конструкти формування / коригування колективної пам'яті.

Збірка сформована за результатами проведення Всеукраїнських науково-практичних конференцій, які відбулися у Рівному у 2016–2018 рр. в рамках проекту «Відповідальність за пам'ять», який здійснюється ЦСПП «Мнемоніка» за підтримки *Rosa-Luxemburg-Stiftung* в Україні.

Рекомендовано науковцям, аспірантам, студентам, учителям та широкому колу читачів.

Офіційний сайт: <http://mnemonika.org.ua>

Електронна адреса: mnemonics2801@gmail.com.

Рутар Христина (м. Львів),
аспірантка відділу української літератури
Інституту українознавства
імені Івана Крип'якевича НАН України

**МІСЦЯ (НЕ)ПАМ'ЯТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
У СУЧАСНОМУ ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ
(На прикладі творів Оксани Забужко
«Музей покинутих секретів»
та Юрія Винничука «Танго смерті»)**

Пам'ять є головною темою у сучасному житті, це ключ до особистої, соціальної і культурної самобутності. Вчені вивчали поняття з різних точок зору і в рамках різних дисциплін: філософії, історії, соціології, антропології, психології, а також міждисциплінарних досліджень «memory studies».

На межі ХХ–ХХІ ст. серед термінологічного буму концепт «місце пам'яті» займає чільну позицію, творцем цього терміну є французький науковець П'єр Нора. За словами вченого, місця пам'яті відносяться до тих локацій, де пам'ять кристалізується і ховає себе; це місця, де відпрацьований капітал колективної пам'яті конденсується і виражається.

Дослідник говорить про три форми вираження колективної пам'яті: матеріальну, функціональну та символічну. Меморіали та пам'ятники, монументи – усі комемораційні місця, які зроблені із чогось, творять матеріальну форму. Присвоєння будівлям імен визначних осіб чи подій або назви вулиць, зображення на банкнотах належать до функціональної форми; і третій вияв – це символи нації, які складають символічну форму. Наприклад, тут можуть бути особливо знакові фігури, як-от Декарт, або ключові книги, як-от «У пошуках втраченого часу». Це можуть бути усталені поняття: «Правиця і Лівиця» або «Покоління» у своїй французькій специфіці. Гама можливих об'єктів, як зазначає Нора, є нескінченною і невичерпною.

© Рутар Христина, 2018

Два романи, які сьогодні хочу запропонувати для компаративного аналізу місцями пам'яті, – це бестселери, історичні романи, які вийшли у світ у 2010 та 2012 рр. Це тексти Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» та Юрія Винничука «Танго смерті» відповідно. Історичний контекст цих двох творів виразний та має особливу мету: воскресити пам'ять про ті історичні події, які впродовж довгого часу не могли бути проговорені. Отож, вибираючи пам'ять основною фабулою текстів, автори свідомо чи несвідомо заклали там місця пам'яті, які відіграють велику роль у процесі пам'ятання.

Обидва романи мають дві часові лінії: час сьогодення (початок двохтисячних років) та міжвоєнний, яке переходить у Другу світову війну. Ці два ланцюги переплітаються, проте автори вибирають різні способи їх зв'язування: у тексті Забужко – це містична сила сну, а Винничук вирішує це питання за допомогою манускрипта та музики танго, яка у ньому зашифрована.

В епіцентрі твору «Танго смерті» – доля чотирьох друзів (українця, єврея, поляка, німця), батьки яких були бійцями армії УНР і загинули у 1921 р. під Базаром за Україну, а їхні матері знайомляться на символічній могилі на Янівському кладовищі та стають подругами. Розповідь про історичний період ведеться від імені Ореста Барбаріки, усі події подаються крізь призму його світосприйняття. Найголовніше для нас – це Львовосприйняття, яке видається ідилічним. У тексті міжвоєнний Львів – це справді чудове місце співжиття різних етносів, як мінімум для чотирьох вірних друзів – головних героїв роману, воно таким є, а відповідно постає таким і для читача: «...бо мали ми аж три Різдва і три Великодні – католицький, греко-католицький і жидівський – і залюбки гостювали одні в одних, ласуючи то червоним козацьким борщем, у якому плавали вушка з грибами, а на поверхні золотіла підсмажена цибулька, то – надіваною рибою, яку Голда прикрашала тертим хроном і дивовижними витинанками з варених буряків та моркви, то – пирогами з квашеною капустою, то кислими голубцями з тертою бульбою, то ковбасками по-баварськи, то фантазійними перекладенцями, пляцками, струдлями і прецлями, чий запах по вінця виповнював помешкання і лоскотав ніздрі...»¹.

¹ Винничук Ю. Танго смерті: роман. – Харків: Фоліо, 2015. – С. 17.

Проте така ідилія простежується впродовж тексту і залежить не лише від цих різноетнічних хлопців та їх матерів, зокрема: «А як наставала неділя і була тепла пора року, то відчинялися усі вікна на всіх вулицях міста, геть усі вікна, і з тих вікон вихилялися люди, переважно цікавські жінки, старі й молоді, спершись ліктями на подушки, одні перегукувалися, другі мовчки розглядали перехожих, треті чекали на те, що не прийде, і у всіх на вустах грала усмішка, а хто мав балькон, то сідав собі на бальконі і теж усміхався й дивився на перехожих, і всі почувалися, як одна велика родина (виділення – Х. Р.), незнайомі могли собі заговорити до незнайомих без жодних церегелів так, мовби зналися роками, бо не тільки самі люди, а й ціле місто було усміхнене і радісне»².

Так триває до часу війни, і раптово все змінюється. Звичайно, війна вносить свої корективи у плін життя, але перетворюється також і подання та сприйняття Іншого-Чужого, окупанта, та Іншого-Свого, львів'янина.

«...А пізніше пан Каценеленбоген повзав по хіднику перед оперним театром і шурував його зубною щіткою, і поруч із ним повзали інші жида і теж чистили хідника, і там були вчитель математики Лео Фельд, і музикант Гершель Штраусс, і власник мануфактурної крамниці Якуб Ікер, і навіть запеклий картограф Іцик Кон, який до такої поважної компанії і геть не пасував, а неподалік стояли есесівці і сміялися, і сміявся натовп (виділення – Х. Р.), зиркаючи на німців, щоб не пропустити чергової хвилі сміху та вчасно підхопити його, бо сміх той зближав їх, вивищував над оцим жидівським кодлом, над цією наволочню, що колись так гонорувалася, а нині повзає по землі у своїх костюмах, у сорочках і краватках, цей сміх їх робив рівними з хоробрими готами і давав індульгенцію на виживання, бо якщо ти не сміявся, то відразу опинявся потойбіч, серед оцих чорних плюскв з пейсами і без, і не місце тобі було серед представників цивілізованої Європи. І я побачив, як у пана Каценеленбогена котяться сльози по запалих щоках, а він вмочає у них щіточку і так миє хідник, плитку за плиткою, і манкети в нього вже забруднилися, і коліна, а хтось із натовпу ще й копнув його зза-

² Там само. – С. 46.

ду, і пан учитель упав на хідник животом, окуляри йому злетіли, і він пробував намацати їх, і тут мені стало так гидко на душі, так боляче за те, що ми йому вчинили колись таку прикрість, бідному самотньому чоловікові, який не робив нічого лихого, лише виконував свій учительський обов'язок, що я не стримався, нагнувся і подав йому окуляри, а натовп обурено загулював, хтось мене штурхнув, і я відлетів до стіни, а есесівець поманив до себе пальцем і поцікавився, чи я не жид, відразу знайшлися порадики, які зголосилися здерти з мене штани і переконатися, чи я не жид, але тут вихопилася з тлуму наша шимонова і заводала:

– Та дайтесі на стримане! Та то Леська Барбарики син! Та шо ви за люди! Та я го знаю з малого!»³.

Тут головний герой – натовп, який має поводитися, як і личить натовпу... Будь-які національні особливості знівельовані, будь-яка ідилія «родини» загублена, ідентичність «ми всі львів'яни» втрачена.

Тема Шоа у Львові є однією з ключових у цьому творі. Ставлення львів'ян до гоніння, приниження та потім знищення євреїв подається доволі однобоко, окрім декількох моментів, на кшталт поданих вище, де перед читачем постає просто натовп. Хоча у тексті згадується про українську поліцію на службі нацистів, які охороняли гетто, то й то ці були не львів'яни, а «советські українці», бо галичани могли співчувати євреям... Моменти допомоги євреям під час Голокосту представлені в основному на прикладах головних героїв, але з'являються й в іншій лінії роману, де перед нами постає Львів кінця 1980–1990-х років, з головним героєм професор Мирком Ярошем. Сусідка доктора Яроша, українка, яка пережила війну, ділиться з ним своїми спогадами у буденній розмові: «За тих перших советів хіба мені не казали, аби я переписала всіх, хто українські газети діставав? Але я вповіла, жи неграмотна. От гроші вмію рахувати, а читати не. То звідки можу знати, хто читає польські, а хто українські газети, не? Ну і лишилися того ровера. А потім прийшли німаки і казали, аби я всіх комуняків і жидів переписала. Ну, то щодо комуняків я не була така добра, не, як вони поселилися в

³ Там само. – С. 89.

тих хатах, звідки вивезли людей на Сибір, то нехай знають, жи на чужих кістках забави не буде. [...] Але жидів? Кого? Того Ізю, котрий все, як мене зустрине, перехоплював з моїх рук відра з вугльом і казав: «Пані Хомикова! Я вам поможу, бо ви кобіта і вам не пасує тото дрочити!», альбо ту Хану, котра все мені якусь лаху дарувала, бо товстіла хутше за мене? Чи пана Кона, котрий жив простісько наді мною, і казав: «Пані Хомикова! Коли я на світанку чую ваш голос, то так, гейби я випив півлітра мощної кави і вже готовий іти тежко працювати. Завдяки вам я на каві економлю, то дай вам Боже здоров'я, аби ви мене і з летаргійного сну збудили». [...] Не, жиби я любила жидів, що то – то не, але тих, наших жидів із Замарстинова любила-м. Бігме любила-м. І що? Чи не забрала я доньку Хани до себе? Чи не сховала її?»⁴.

У творі Оксани Забужко також чільне місце займає єврейське питання. Головним чином воно представлене на прикладі єврейки «Рахелі», санітарки підпілля, яка проводить любовну ніч з головним героєм твору вояком УПА Андріаном. Їхня любовна історія не має розвитку, але їхній пристрасний – навіть дуже – акт кохання важливий для іншої лінії роману.

Дівчина має довгу та важку історію життя, яку вона розповідає Андріанові: «З Перемишля, вона була з Перемишля, там, у гетто, згинула ціла її родина – згоріла в огні, в сорок другому. Тоді німці жидів іще не вивозили, лягерів смерти ще не було, – просто підпалили гетто, і більше місяця ціле місто й околиці смерділи паленим м'ясом. І горілим волоссям, подумав він здригнувшись, перед очима знову постала палаюча сосна, як велетенський смолокип, що бурхає в чорне небо розсипами іскор, – він торкав пальцями кучерики на її скронях – на дотик вони виявились м'якші, ніж на вид, і пахли, як і належить немитим косам, масно і пряно, – такий звіриний, житній запах. До сосни косами. Мама, тато, дзядзьо, бабця, вуйко Борух, сестра Їда з мужем, маленький Юзік-Йоселе – всі згоріли, ніхто не вийшов. А вона одбилась од свого народу – її переховала родина колежанки з гімназії, українки. А потім – потім вона попала під облаву, Бог Ізраїля хотів вернути її до мертвих, але у

⁴ Там само. – С. 63.

вагоні вона молилася до Розп'ятого, як її навчили в тій українській родині, і чудо сталося: на ешелон напала УПА»⁵.

Українські націоналісти зображені як герої-рятівники, і саме із вдячності «Рахеля» почала опікуватися пораненими бійцями.

Береження пам'яті про травму цієї дівчини й на її прикладі трагедії всього єврейського народу, який зазнав гоніння та нищення, й ставлення до цих людей УПА та українців показано на прикладах допомоги, співчуття та розуміння.

Можемо стверджувати, що в текстах збережено єдиновимірний наратив щодо стосунку українців та євреїв, де головно змовчано про будь-які моменти щодо участі українців у погромах і вбивствах євреїв.

Вияснення та сприйняття цих подій не може і далі приховуватися та замовчуватися – пам'ять має допомогти перегрупуватися із травми внутрішньогрупової на сферу відповідальної пам'яті, аби спільним їх пересприйняттям та прийманням викреслити чітку колективну пам'ять великої спільноти – народу.

Важливе місце у романах займає й польське питання. У творі Ю. Винничука воно, звісно, представлене на прикладі одного із чотирьох друзів – Яся Білевіча, і сприймається, як уже зазначалося, ідилічно. Але автор не оминає у тексті і теми спротиву польській окупації, зокрема у творі існує ОУН: «Другий мамин брат вуйцьо Льодзьо був членом ОУН», який любив брати любого небожа – оповідача тексту – на руки та розказувати, як малий підросте, то треба буде вчинити атентат: «Ми з тобою підірвемо якогось польського міністра»⁶.

Отож, показана доволі конфліктна українсько-польська взаємодія, пов'язана з діяльністю українських націоналістів: «Пам'ятайте, якби хтось влип і його арештували, на допитах за жодну ціну не відповідати польською мовою. Тільки по-українському! Щоб як вас лупцювали, мордували, катували – ані слова мовою загарбника!»⁷; чи «Ти якою мовою відповідаєш, скурвий сину? Га? Ти де живеш?

⁵ Забужко О. Музей покинутих секретів: роман. – Київ: Комора, 2013. – С. 111.

⁶ Винничук Ю. Назв. праця. – С. 69.

⁷ Там само. – С. 200.

У Польщі? То говори по-польському, бо розвалю тобі голову! Україні тобі захтілося? Знаєш, де Україна? Під гаєм долина – в сраці Україна!»⁸. Попри це ця ідилія знову-таки зринає з уст Ореста-оповідача: «Ти збираєшся боронити Львів разом із поляками? / – Це мій Львів також»⁹.

Щодо поляків у романі Оксани Забужко, то вони з'являються у тексті декілька разів. Аналізувати їх у романі важче, адже знайти «доброго поляка» у романі неможливо¹⁰.

Та й, як стверджує дослідниця-україністка та перекладачка роману О. Забужко на польську мову, «герої Забужко польський Львів ігнорують...»¹¹. Вони живуть у своєму середовищі. Що, як можемо уже констатувати, зовсім не у тому ж самому Львові, який представляє нам письменник Ю. Винничук.

Про поляків згадується в контексті винищення українських націоналістів советами у їх приході до Львова у 1939 р.: «Я бив воші в тюрмі на Лонцького, а потім Польща впала і прийшли совети, і я мусив утікати до Кракова, бо поляки залишили енкаведе списки всіх своїх політв'язнів, серед яких більшість були українці, і наших хлопців почали хапати наново, а з тих, кого похапали, вже ніхто не вернувся»¹². Друга Річ Посполита проводила політику пацифікації. А навчання у польських школах йшло у край нав'язливого польському націоналізмі – для українців це ж означало зміну ідентифікації: Адриян дивується, що з українки, яка навчалася в одній з гімназій, не зробили «доброго гарту польської шовіністки»¹³. Юрій Винничук також поміщає цей момент у всій текст: «Пане комісар,

⁸ Там само. – С. 212.

⁹ Там само. – С. 226.

¹⁰ Мотика Г. Секрети розкривають чи надалі виштовхують зі свідомості? Навколо книжки Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» [Електронний ресурс] // *Historians.in.ua*. – 2013. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/906-gzhegozh-motyka-sekrety-rozkryvaiut-chy-nadalivyshтовkhuiut-zi-svidomosti-navkoloknyzhky-oksany-zabuzhko-muzei-pokynutykh-sekretiv>.

¹¹ Котинська К. Герої Забужко польський Львів ігнорують [Електронний ресурс] // Інтерв'ю з України. – 2013. – Режим доступу: <https://rozмова.wordpress.com/2013/11/07/katazyna-kotynska/>

¹² Забужко О. Назв. праця. – С. 73–74.

¹³ Там само. – С. 72.

згідно із законом лише державні працівники зобов'язані не тільки володіти польською, але й бути поляками... / – Нема такого закону. / – Але ж ви знаєте, що так воно є насправді. Українців і жидів не беруть на державну роботу, доки не перейдуть у католицизм»¹⁴.

Варто також наприкінці згадати й пролог роману «Танго смерті», який є неймовірним: «Четверо молодих чоловіків сидять у схроні ... Моляться не разом, а кожен окремо, і молитви їхні різними мовами»¹⁵. Четверо різноетнічних друзів в очікуванні смерті... Як і вся їхня історія, немов в обгортці. Як зазначив дослідник Тимофій Гаврилів, таке огранювання стосунків є не найкращим варіантом праці з минулим та пам'яттю про нього¹⁶.

Письменники зав'язують конфлікти пам'ятання, які у світлі мистецького твору є допустимими: уникнення тем, замовчування та вільне трактування подій. Але конфлікт тексту не може створювати конфлікт пам'ятей, із їх затиранням, це має бути приймання того, чого ми уже не можемо змінити й відповідально пам'ятати як про героїчні, так і трагічні сторінки минулого. Це має бути пам'ять як ампула до усвідомлення та ідентифікаційного процесу із пропрацюванням і прийняттям усіх моментів минулого.

Замовчування будь-яких сторінок задля ідеалізації національної лінії пам'яті – це не лікування власної травми, а загострення ракового пам'ятання.

¹⁴ Винничук Ю. Назв. праця. – С. 217.

¹⁵ Там само. – С. 4.

¹⁶ Тимофій Гаврилів. Право на фантазію та (без)відповідальність. [Електронний ресурс] // Збруч. – 2013. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/10722>.